

**Архімандрит Митрофан
(Олексій Божко),**

учений секретар
Київської духовної академії і семінарії,
доктор філософії
у галузі Православне богослов'я, доцент,
Київ, Україна

**Archimandrite Mitrophan
(Oleksii Bozhko),**

Academic Secretary
at Kyiv Theological Academy and Seminary,
PhD in Orthodox Theology, Associated Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: alexiusavgyst@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7235-5351>

Особливості структурно-функційної організації духовних семінарій за радянських часів (на прикладі Київської духовної семінарії)

Стаття аналізує структурно-функційні зміни в діяльності духовних семінарій за радянських часів на прикладі Київської духовної семінарії. Метою дослідження є вивчення трансформацій у системі підпорядкування семінарій церковній та державній владі, внутрішньої структури й функцій керівних органів. Порівнявши статутні документи дореволюційного та радянського періодів, зокрема Статут 1884 р. і Положення 1946 р., автор доходить висновку про те, що духовні семінарії орієнтувалися на дореволюційні зразки, зокрема щодо повноважень адміністрації та викладачів. Попри деякі зміни, спричинені радянською реальністю, модель управління в них залишилася майже незмінною. Разом з тим державні органи, офіційно декларуючи невтручання в церковне середовище, через Раду в справах РПЦ та її уповноважених здійснювали значний вплив на діяльність закладів духовної освіти, маніпулюючи процесами через неформальні механізми.

Ключові слова: духовні семінарії, трансформація духовної освіти, релігійна освіта в СРСР, церковно-державні відносини, Рада у справах РПЦ, Київська духовна семінарія.

Peculiarities of the Structural and Functional Organization of Theological Seminaries in Soviet Times (The case of Kyiv Theological Seminary)

The purpose of the article is to identify the transformations that theological seminaries underwent in the Soviet era in their structural and functional organization. These changes are followed through the determination of the system of subordination of the seminary to the church and state authorities, consideration of the internal structure of the institution, and the outline of the functions of its governing bodies. The study is based on a comparison of the statutory documents of pre-revolutionary and Soviet times. Some institutional aspects are illustrated by the example of the Kyiv Theological Seminary, which functioned in 1947–1960. The study found that in their subordination to church authorities, seminaries in the USSR followed the model established in the Russian Empire. In their structure and functions of governing bodies and pedagogical personnel, they also reproduced pre-revolutionary models and were guided by well-tested mechanisms. Only those pre-revolutionary norms that were not consistent with the new reality underwent certain modifications. In particular, the positions of seminary confessor and honorary supervisor of the economic part were abolished, the ban on part-time work for seminary employees was lifted, and all teachers were allowed to participate in the Pedagogical Assembly. At the same time, an important factor in the functioning of seminaries in the Soviet era was the existence of the Council for the Affairs of the Russian Orthodox Church and its local authorized representatives. Formally, church educational institutions were not subordinated to state bodies, since the Church was separated from the state, but in practice, the Soviet authorities exercised significant influence on the course of processes within the seminary and its communication with the outside world, using informal mechanisms.

Keywords: theological seminaries, transformation of theological education, religious education in the USSR, church-state relations, Council for the Affairs of the Russian Orthodox Church, Kyiv Theological Seminary.

Система духовної освіти, як й інші галузі церковного життя, зазнала значних трансформацій за умов існування в Радянському Союзі. Спрямована на підготовку священнослужителів, богословів та інших спеціалістів для потреб Церкви, духовна освіта була змушена враховувати принципи більшовицької політики у сфері релігії та перебудовуватися відповідним чином. З одного боку, офіційно проголошувалася свобода сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, з іншого — допускалася лише антирелігійна пропаганда, а релігійна освіта та просвітництво витіснялися з публічного простору й оголошувалися приватною справою віруючих. Проте реальна ситуація виявилася далекою від декларацій, адже партійно-державний контроль пронизував усі ланки суспільного життя, зокрема й церковну.

Порівняно з попередньою підтримкою з боку держави в дореволюційні часи, духовна освіта в радянський період опинилася в надзвичайно складних умовах. Це й відсутність офіційного статусу, й матеріальна невизначеність, і принципова розбіжність з атеїстичною ідеологією, і нестача кваліфікованих кадрів. Усе це примножувалося на відверте прагнення держави ліквідувати церковну освіту як таку. Реалізація особливого бачення свободи совісті з перших років більшовицької влади призвела до закриття духовних навчальних закладів. У Києві, зокрема, духовна семінарія припинила свою діяльність в 1919 р.²⁴¹, а духовна ака-

демія хоча й реорганізувалася в приватну установу, проте змогла функціонувати лише до 1924 р.²⁴² Під час Другої світової війни відбулося певне «потепління» у ставленні держави до Церкви, результатом чого став дозвіл на відновлення системи богословської освіти в СРСР. Проте умови були вже принципово іншими. Тому виникає питання: що стояло за традиційними назвами «духовна академія» та «духовна семінарія»? Наскільки ці заклади в організаційній структурі та навчальному процесі відповідали своїм попередникам у дореволюційний період? З'ясування цих речей є досить важливим, адже вони впливали на кінцевий результат — підготовку церковних кадрів, які, у свою чергу, мали вплив на релігійне життя суспільства.

В історичній літературі питанням трансформації системи духовної освіти в Радянському Союзі спеціальних досліджень присвячено не було. У деяких працях з історії Православної Церкви в СРСР розглядається відновлення богословських навчальних закладів у післявоєнний період, характеристика загальних тенденцій, динаміка кількісного складу студентів, втручання партійно-державного апарату в діяльність установ, а також їхня доля в роки хрущовської антирелігійної кампанії. Це фрагменти робіт Дмитра Поспеловського²⁴³, протоієрея Владислава Ципіна²⁴⁴, Михайла Шкаровського²⁴⁵, Віктора Войналовича²⁴⁶ та Наталі Шліхти²⁴⁷. В окремих аспектах їх доповнюють статті дякона Сергія Матюшина²⁴⁸, Олексія Катаєва²⁴⁹, священника Дмитрія Конюхова²⁵⁰, Андрія Альошина²⁵¹, Максима

²⁴¹ Яковчук В., свящ. Київська духовна семінарія у 1918–1919 рр. *Труди Київської Духовної Академії*. № 21. Київ, 2014. С. 147–148.

²⁴² Див. більше: Стародуб А.В. Академія в останні роки свого існування (1919–1923). *Національний університет Києво-Могилянська академія. Наукові записки*. Київ, 2005. Т. 35. С. 66–78; Стародуб А.В. Статут Київської Православної Богословської Академії (1920–1924). *Труди Київської Духовної Академії*. № 12. Київ, 2010. С. 253–258; Стародуб А.В. Київська православна богословська академія (1920–1924): викладацький склад, контингент студентів, особливості функціонування. *Academia.edu [портал]*. URL: <https://www.academia.edu/34929262/> (дата звернення: 10.08.2024).

²⁴³ Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке. Москва: Республика, 1995. С. 256–313; его же. Православная Церковь в истории Руси, России и СССР: учеб. пособие. Москва: Библиейско-богословский ин-т св. апостола Андрея, 1996. С. 312–318, 329–333.

²⁴⁴ Цыпин В., прот. История Русской Церкви 1917–1997. Москва: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. С. 622–634.

²⁴⁵ Шкаровский М.В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах). Москва: Крутицкое Патриаршее Подворье, 1999. С. 332–394; его же. Русская Православная Церковь в XX веке. Москва: Вече, 2010. С. 339–382.

²⁴⁶ Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ: Світогляд, 2005. С. 257–293.

²⁴⁷ Шліхта Н.В. Церква тих, хто вижив: Радянська Україна, середина 1940-х — початок 1970-х рр. Харків: Акта, 2011. С. 69–75.

²⁴⁸ Матюшин С., диак. Духовное образование в России при Н. Хрущеве (1954–1964). *Церковь и время*. 2001. № 1 (14). С. 296–322.

²⁴⁹ Катаев А.М. Духовные школы Русской Православной Церкви в 1943–1949 годах. *Вестник церковной истории*. 2006. № 1. С. 176–190.

²⁵⁰ Конюхов Д.А. Православное образование в России после 1917 г. и в СССР. *Человек и образование*. 2011. № 2 (27). С. 50–54.

²⁵¹ Алешин А.А. Проблемы развития духовного образования на страницах «Журнала Московской Патриархии» в период Великой Отечественной войны и первые послевоенные годы. 1943–1948 годы. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2014. № 8 (337). История. Вып. 59. С.79–87.

Каїля²⁵² та інших. Проте у цих розвідках не дається відповідь на поставлене вище питання.

Мета статті — визначити трансформації, що їх зазнали духовні семінарії за радянської доби у своїй структурно-функційній організації. Обмеження саме семінаріями зумовлено тим, що в СРСР їх було більше, ніж академій, і вони мали ширший вплив на підготовку священнослужителів. Ці зміни ми спробуємо прослідкувати, визначивши систему підпорядкування семінарії органам церковної та державної влади, розглянувши внутрішню структуру закладу й окресливши функції його керівних органів шляхом порівняння статутних документів дореволюційних і радянських часів.

Основними документами, що будуть взяті до розгляду, є Статут духовних семінарій (1884) (далі — Статут), який був чинним на момент закриття їх радянською владою²⁵³, та Положення про православні духовні семінарії (1946) (далі — Положення). Останнє джерело потрапило в наше розпорядження з колекції проректора з наукової роботи Волинської духовної семінарії протоієрея Олександра Федчука, оскільки виявити його в архівних установах Києва нам поки не вдалося. Цей машинописний документ не містить конкретної дати, проте її вдалося встановити відповідно до відомостей, опублікованих Н. Шліхтою, а також зважаючи на наявний у ньому перелік предметів, що зазнав змін у 1948 р.²⁵⁴ Цей нормативний акт діяв по всій території СРСР, тому зроблені спостереження стосуватимуться духовних семінарій у радянських час загалом. Проте деякі положення та імплементацію їх ми розглянемо на прикладі Київської духовної семінарії (далі — КДС), яка діяла в 1947–1960 рр. Останнім часом з'явилася низка публікацій, присвячена загальному огляду її діяльності, окремим аспектам організації навчальної та виховної роботи тощо. Це в основному розвідки архімандрита Митрофана (Божка)²⁵⁵ та В'ячеслава Оліцького²⁵⁶. У них зібрано фактичний матеріал, який дає змогу не лише ознайомитися з функціонуванням закладу,

але й простежити застосування на практиці окремих норм дореволюційного Статуту, не прописаних у Положенні.

Відновлені духовні семінарії з'явилися на радянському просторі після розпорядження Ради Міністрів СРСР № 3537-рс від 9 липня 1946 р., яким дозволялося перетворити пастирсько-богословські курси в Москві, Ленінграді, Києві, Саратові, Львові, Одесі, Мінську, Луцьку й Ставрополі на духовні семінарії з 4-річним терміном навчання²⁵⁷. У своїй діяльності вони керувалися Положенням про православні духовні семінарії, ухваленим того ж року Учбовим комітетом при Священному Синоді Російської Православної Церкви (далі — РПЦ). Згідно з ним, семінарії перебували у підпорядкуванні вертикалі церковних органів: Священний Синод РПЦ, Учбовий комітет при Священному Синоді та єпархіяльний архієрей. Нижче ми розглянемо права й обов'язки кожного з них.

До безпосереднього відання Священного Синоду належало призначення ректора та інспектора семінарії за поданням єпархіяльного архієрея (п. 10). Він також міг викликати кращих випускників семінарії до вступу до академії без екзаменів (п. 22). Спеціальним органом Священного Синоду, який завідував галуззю духовної освіти, був Учбовий комітет. Його прерогативою було вирішення концептуальних і кадрових питань. Він, зокрема, затверджував навчальні програми закладів (п. 16) і призначав викладачів за поданням єпархіяльного архієрея з осіб, що мали богословську освіту (п. 10). Варто відмітити, що рішення Учбового комітету затверджувалися патріархом як главою Священного Синоду.

Найбільший вплив на функціонування духовних семінарій мав єпархіяльний архієрей. Семінарія перебувала в його безпосередньому віданні, він утримував її матеріально на кошти єпархії (п. 8). Він міг подавати на призначення кандидатури ректора, інспектора й викладачів семінарії (п. 10), а також затверджував постанови Правління семінарії (п. 13). Крім цього, єпархіяльний ар-

²⁵² Каїль М.В. (Вос-)создание российской высшей духовной школы в контексте реализации дипломатической миссии Московской патриархии послевоенного периода. *Вестник Пермского университета. История*. 2022. № 4 (59). С. 81–91. DOI: <https://doi.org/10.17072/2219-3111-2022-4-81-91>

²⁵³ Уставы православных духовных семинарий и училищ, высочайше утвержденные 22 августа 1884 года, с относящимися к ним постановлениями Святейшего Синода. Санкт-Петербург, 1888. С. 1–114.

²⁵⁴ Шліхта Н.В. Церква тих, хто вижив... С. 71–73.

²⁵⁵ Bozhko, Mitrophan. The Kyiv Theological Seminary in 1947–1960: A Brief Introduction to Further Study. *Теоолошки погледи*. Т. LIII. № 3. Београд, 2020. С. 723–742. DOI: <https://doi.org/10.46825/tv/2020-3-723-742>; Митрофан (Божко), ієром. Київська духовна семінарія 1946–1947 рр.: обставини відкриття та перший навчальний рік. *Труди Київської Духовної Академії*. № 33. Київ, 2020. С. 186–196; його ж. Культурно-виховні заходи у Київській духовній семінарії в радянський період її існування (1947–1960 рр.). *Київ і княгиня*: матеріали щорічної науково-практичної конференції. Вип. 13. Київ, 2021. С. 193–196; його ж. Персональний склад адміністративно-викладацької корпорації Київської духовної семінарії 1947–1960 рр.: біографічні матеріали. *Труди Київської Духовної Академії*. № 40. Київ, 2024. С. 128–158.

²⁵⁶ Оліцький В. Навчання та побут студентів Київської духовної семінарії (1947–1960 рр.). *Емінак*. 2022. № 2 (38). С. 147–159. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2022.2\(38\).587](https://doi.org/10.33782/eminak2022.2(38).587)

²⁵⁷ Катаев А.М. Духовные школы... С. 183.

хієрей для нагляду за господарським життям призначав до складу Розпорядчого зібрання Правління Семінарії одного члена від єпархіального управління (п. 13).

Досить широкі повноваження місцевого єпископа щодо до семінарії були зумовлені тим, що саме єпархія утримувала її, будучи основним роботодавцем для випускників. Власне семінарія створювалася для задоволення потреб єпархії у священно-церковнослужителях. Разом з тим, маючи значний вплив на справи семінарії, єпархіальний архієрей усе ж не був останньою інстанцією. Зрештою, він сам призначався на свою кафедру рішенням Священного Синоду, і той самий Синод впливав на навчально-виховний процес через Учбовий комітет. Цю структурно-функціональну модель можемо представити на схемі 1.

Під час роботи з Положенням 1946 р. одразу впадає в око його відносно малий обсяг порівняно зі Статутом 1884 р. Якщо останній з відповідними доповненнями і додатками мав 144 сторінки, то Положення складало лише 4. Загальна схема підпорядкованості семінарії по церковній вертикалі зберігалася тут та сама, як і до революції, проте прерогативи кожного з церковних органів були лише ледь окреслені, залишалось поза увагою багато нюансів. Це давало простір для розв'язання нерегламентованих питань у «ручному режимі». Можемо припустити, що Положення 1946 р. було лише накидом (скетчем) для світської влади, у той час як саме священноначалля керувалося нормами Статуту 1884 р., звичайно, з урахуванням радянського законодавства. Проте така схематичність Положення відкривала й простір для маневрів державних органів.

Дійсно, викладена схема офіційного підпорядкування духовних семінарій залишає за дужками наявність у СРСП Ради у справах РПЦ та її уповноважених на місцях. У Положенні про управління Російської Православної Церкви, ухваленому на Помісному Соборі 31 січня 1945 р., вказувалося, що в питаннях, які потребували дозволу уряду, патріарх мав здійснювати зв'язок з Радою у справах РПЦ (п. 11)²⁵⁸. Цей орган був створений 14 вересня 1943 р. після зустрічі Йосифа Сталіна з церковними ієрархами. Згідно з Положенням про Раду у справах Російської Православної Церкви при Раднакомі СРСП від 7 жовтня 1943 р.,

його завдання полягало у здійсненні зв'язку між урядом та патріархом у справах, що потребують вирішення уряду (п. 1). До вказаних прерогатив належали попередній розгляд питань, які потім направлялися до уряду, нагляд за виконанням Церквою законодавства у сфері релігії, інформування уряду про стан РПЦ і загальний облік церков. Для виконання цих завдань Рада мала своїх уповноважених на місцях (п. 3, 4). Окрім того, всі центральні установи й відомства СРСП мали попередньо узгоджувати з Радою заходи, що стосувалися РПЦ (п. 6)²⁵⁹. Таким чином, Раду в справах РПЦ можна окреслити в категоріях посередництва й зв'язку з державою. Характерно, що у своїх вказівках щодо її діяльності, висловлених у вересні 1943 р., Й. Сталін наголошував: «Раді не являти собою колишнього обер-прокурора, не робити прямого втручання в адміністративне, канонічне й догматичне життя церкви і своєю діяльністю наголошувати на самостійності церкви», а також «не перешкоджати організації семінарій, свічних заходів тощо»²⁶⁰.

Як слушно помітила Н. Шліхта, створення Ради у справах РПЦ стало показником того, що більшовицький режим фактично визнав існування Церкви в радянській державі. Водночас саме існування Ради підірвало життєдіяльність Церкви. Декларована посередницька роль цього державного органу втілювалася на практиці досить специфічно, невдовзі він перетворилася на дієвий інструмент контролю. Виконуючи роль «зовнішнього посередника», Рада контролювала відносини Церкви з державними установами й суспільством, чим сприяла її ізоляції. Крім цього, вона перебрала на себе й роль «внутрішнього посередника», втручаючись у відносини між ієрархами, духовенством і мирянами, чим послаблювала зв'язки між ними й руйнувала інституційне підпорядкування²⁶¹.

Таке втручання в церковні справи відбувалося не лише на рівні Ради, але й на рівні її уповноважених на місцях, які перетворювалися на альтернативних керівників єпархій. З цього цілком природно випливає, що вони здійснювали значний вплив на перебіг процесів у духовних семінаріях. Якщо все ж спробувати порівнювати Раду з обер-прокурором Святішого Синоду, то в освітній системі Російській імперії його діяльність перебувала в публічному просторі та була чітко визначеною.

²⁵⁸ Положение об управлении Русской Православной Церкви 1945. *Древо*. URL: <https://drevo-info.ru/articles/17773.html> (дата обращения: 30.08.2024).

²⁵⁹ Онищенко А.Б. Совет по делам Русской Православной Церкви при СНК (СМ) СССР. Первые годы существования. *Богослов.Ру*. URL: <https://bogoslav.ru/article/1415465> (дата обращения: 30.08.2024).

²⁶⁰ Сталин И.В. Сочинения. Т. 18. Тверь, 2006. С. 328.

²⁶¹ Шліхта Н. Церква тих, хто вижив... С. 84–85.

Більше про Раду у справах РПЦ та її уповноважених див.: Шліхта Н.В. «Посередницька» роль Ради у справах Російської православної церкви (на матеріалах Української РСР, 1943–1965 рр.). *Наукові записки НАУКМА: Історичні науки*. Київ, 2008. Т. 78. С. 39–45; її ж. Церква тих, хто вижив... С. 80–95.

На відміну від нього дії Ради та її уповноважених виходили за межі правового поля, регулювалися таємними інструкціями. Через це прослідкувати механізм та зрозуміти логіку ухвалення рішень буває досить складно. Питання ж про те, яка з двох згаданих інституцій переймалася інтересами Церкви, буде риторичним.

Неофіційна залежність семінарії від радянської влади мала цілком відчутний вплив на їх функціонування: дозвіл на ремонт, будівництво чи придбання нових приміщень, відбір і прописка викладачів та студентів, звітність з приводу адміністративної, освітньої, виховної та дипломатичної роботи тощо. Власне, ці й схожі документи складають основу фонду уповноваженого Ради у справах РПЦ в архівних установах пострадянського простору.

У своїх мемуарах колишній студент КДС протоієрей Павел Адельгейм так свідчить про один із аспектів цієї тіншової підпорядкованості: «Абітурієнти піддаються іспитам, а їхні списки надходять на розгляд уповноваженому й особливий комісії при КДБ. Тут здійснюється остаточний добір. Насамперед зараховують тих, про чю благонадійність є неофіційні, але авторитетні відомості. Другою чергою приймають хлопчиків із середніми здібностями. Розвинених і обдарованих відсівають. Хлопчики з інтелігентних сімей проходять як виняток. Укладається акт прийому пропискою»²⁶². Наявні досліджені ілюструють цю інформацію за допомогою кількісних показників. Так, у перший рік існування КДС було подано 52 заяви абітурієнтів, з'явитися на вступні іспити змогли лише 23 особи. З відібраних 11 чоловік на кінець навчального року лишилися тільки 8 (плюс 1 вільний слухач). Таким чином, у 1946/1947 н. р. у семінарії змогли навчатися лише 15 % охочих²⁶³. Таблицю зі статистичними даними, яка за неостаточними підрахунками демонструє співвідношення вступників, учнів та випускників у радянські часи, ми опублікували в окремій статті²⁶⁴.

Ще один, менш глобальний, але показовий приклад. Після відкриття КДС 18 лютого 1947 р. виявилось, що вона не має у своєму розпорядженні достатньої кількості книг і підручників. Простим виходом з цього дефіциту була б можливість користуватися колекцією колишньої бібліотеки Київської духовної академії, яка після експропріації стала філіалом № 2 Бібліотеки Академії наук УРСР. Але, очевидно, відкритого доступу до неї викладачі КДС не мали. Тому 25 лютого Правління семінарії просило митрополита Київського Іоанна (Соколова) підняти клопо-

тання про це перед владою. Подальша хронологія подій така: 27 лютого митрополит звернувся до уповноваженого по УРСР Павла Ходченка, а 1 березня той звернувся до керівництва Академії наук. Подальший розгляд питання відбувся майже два тижні. Лише 13 березня вчений секретар Президії Академії Георгій Карпенко повідомив, що директору бібліотеки Юрію Меженку були дані вказівки дозволити викладачам КДС користуватися бібліотекою на рівні з науковими працівниками Києва. Митрополиту про це рішення повідомили 18 березня. Ланцюжок переписки демонструє, наскільки ускладненим було розв'язання навіть злободених питань. За сприяння відповідних органів таке просте рішення, як отримати доступ до бібліотеки, мало чекати три тижні²⁶⁵.

Щоб мати цілісне уявлення про трансформації духовних семінарій у радянський час, звернемося до її внутрішньої структури. Згідно з Положенням, головним органом управління семінарії було Правління. Воно складалося з двох частин: Педагогічного й Розпорядчого зібрань на чолі з ректором. До компетенції Педагогічного зібрання належали справи навчання та виховання. Крім ректора, туди входили інспектор, усі викладачі та секретар. Розпорядче зібрання опікувалося господарчими справами. Воно складалося з інспектора, одного викладача, якого обирало Педагогічне зібрання, одного представника від єпархіального управління, якого призначав керуючий єпархією, секретаря та завідувач господарства. Усі протоколи з ухваленими рішеннями підлягали затвердженню єпархіального архієрея (пп. 12, 13) (див. *схему 1*).

Серед посадових осіб семінарії Положення називає такі: ректор, інспектор, викладачі, секретар, бібліотекар і завідувач господарства (п. 9). Обов'язками ректора були: очолювати семінарію та керувати нею за посередництвом Правління (п. 12), піклуватися про всі сторони життя семінарії (п. 14), головувати на засіданнях Правління (п. 14), відвідувати уроки й спостерігати за ходом і церковним спрямуванням викладання (п. 14), наглядати за виконанням посадовими особами своїх обов'язків (п. 14), відповідати за благоустрій та належний стан семінарії (п. 14).

Положення не деталізує обов'язки інспектора, вказуючи лише, що він допомагає ректору в усіх напрямках керування семінарією та є його заступником за необхідності. Найближчим колом його обов'язків було безпосереднє завідування навчально-виховною частиною та спільно-

²⁶² Адельгейм П., ієрей. Своими глазами: повесть в трех частях. Москва: Крестовоздвиженское малое православное братство, 2010. С. 174–175.

²⁶³ Митрофан (Божко), ієром. Київська духовна семінарія 1946–1947 рр... С. 196.

²⁶⁴ Див.: Bozhko, Mitrophan. The Kyiv Theological Seminary... С. 730–731.

²⁶⁵ Митрофан (Божко), ієром. Київська духовна семінарія 1946–1947 рр... С. 193.

життям учнів (п. 15). Таким чином, інспектор буквально був завучем семінарії та в. о. ректора за потреби.

В обов'язки викладачів входило вести заняття згідно з програмами, затвердженими Учбовим комітетом, керувати читанням учнів, проводити річні іспити й брати участь у засіданнях Правління у педагогічній частині (п. 16). Обов'язки секретаря, бібліотекаря й завідувача господарства у Положенні не вказувалися, їх мали визначати інструкції Правління та вказівки ректора (п. 17).

У визначенні внутрішнього устрою семінарії та функцій її працівників Положення 1946 р. так само залишається доволі схематичним. Якщо порівняти його зі Статутом 1884 р., то окреслені в них сфери відповідальності адміністрації та викладачів в основному збігаються. Однак у Статуті більш деталізовано порядок призначення посадових осіб, їхніх повноважень і звітності. З високою долею вірогідності можемо стверджувати, що у своїй внутрішній діяльності духовні семінарії орієнтувалися на Статут 1884 р. До прикладу, за Статутом, ректор семінарії з ченців мав бути в сані архімандрита, а з одружених священників — у сані протоієрея (§ 24). Якщо семінарія розташовувалася в монастирі, то ректор міг бути одночасно і його настоятелем (§ 26). На викладання ректору відводилося Святе Письмо у випускному класі як найбільш вагомий предмет (§ 27). Інспектор мав призначатися переважно з осіб у духовному сані (§ 38), а помічники інспектора — з кандидатів богослов'я та лише у виключних випадках — з випускників семінарії (§ 50). Викладачі з богословських дисциплін повинні були мати ступінь кандидата богослов'я, а вчителі світських предметів — право викладати відповідні предмети в гімназії (§ 57–58)²⁶⁶.

Перелічені норми не вказувалися в Положенні, але реалізовувалися в силу традиції та через рішення вищого керівництва. Зокрема, у КДС усі ректори мали сан протоієрея (одружені священники) чи архімандрита (ченці). Ті з них, які вступали на цю посаду, не маючи відповідного сану, отримували його, як, наприклад, протоієрей Сергій Афонський та архімандрит Філарет (Денисенко). Коли КДС розташовувалася на території Михайлівського Золотоверхого монастиря (1947–1949 рр.), ректори не обіймали посаду його настоятеля, адже монастирське

й семінарське життя йшли окремими шляхами. Проте, коли з 1949 р. КДС перебувала в стилобаті Андріївської церкви, ректори семінарії ставали одночасно її настоятелями (протоієрей Борис Шулькевич, Володимир Ганецький і Миколай Концевич та архімандрити Іоанн (Вендланд) і Філарет (Денисенко)). Викладання конкретного предмета ректором могло варіюватися, але це були найбільш пріоритетні предмети для богословської формації. Так, на момент очолювання семінарії ректори залишали за собою здебільшого догматичне богослов'я (5 з 6 ректорів), далі йшли комбінації з основного богослов'я, порівняльного богослов'я та Святого Письма. Що стосується інспекторів, то всі 4 особи, які обіймали цю посаду в радянський час, мали священний сан. З 4-х помічників інспектора лише перший не був кандидатом богослов'я (це був ієромонах Антоній (Козяр), випускник семінарії, що дозволялося як виключення). Відносно педагогічного складу, то з 37 викладачів усі, хто викладав богословські дисципліни, мали ступінь кандидата. Виключенням було лише двоє — протоієрей Василій Успенський (викладав церковний устав 5 років) та священник Іван Кузнецов (викладав біблійну історію 3 роки), але їхні предмети важко назвати власне богословськими. Щодо решти навчальних дисциплін (мовний блок, церковний спів та Конституція СРСР), то вони викладалися педагогами зі спеціальною освітою²⁶⁷.

Якщо поглянути на компетенцію Педагогічного зібрання за Статутом 1884 р., до неї належали такі права і обов'язки: прийом учнів, розгляд їхньої успішності, складення списків за результатами екзаменів, визначення кращих учнів для нагород і кращих випускників для вступу в академію, виключення неблагонадійних учнів з семінарії, затвердження розкладу занять, розгляд пропозицій щодо змін у програмі, обговорення методів викладання, вибір книг для бібліотеки, утворення екзаменаційних комісій, складання інструкцій для працівників, а також правил для учнів тощо (§ 103)²⁶⁸. Порівнявши цей перелік з питаннями, які зафіксовані в протоколах Педагогічних зібрань у радянські часи, можна побачити, що коло повноважень у них цілком збігається²⁶⁹. Це ж можна зарахувати й до діяльності Розпорядчого зібрання (§ 104)²⁷⁰. Інше питання, наскільки керівництво семінарії враховувало позицію уповноваженого Ради в справах РПЦ,

²⁶⁶ Уставы православных духовных семинарий... С. 8–22.

²⁶⁷ Див. детальніше: Митрофан (Божко), архім. Персональний склад... С. 128–158.

²⁶⁸ Уставы православных духовных семинарий... С. 39–44.

²⁶⁹ Порівняти хоча б із протоколами Педагогічного зібрання КДС за 1953/1954 н. р. Див.: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 139. Арк. 154–158 зв., 161–165, 169–172, 179–191 зв., 200–201, 227–228 зв., 233–238; Спр. 159. Арк. 41–45 зв., 68–70, 94–114, 118–174, 232–241 зв.

²⁷⁰ Уставы православных духовных семинарий... С. 44–50. Див. протоколи Розпорядчого зібрання за 1955/1956 н. р.: ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 177. Арк. 95–97, 179–182, 191–191 зв.; Спр. 193. Арк. 114–120.

Однак були й такі норми Статуту 1884 р., що в радянський час не виконувалися. Приміром те, що з обов'язками помічника інспектора не можуть поєднуватися інші обов'язки чи посади (§ 54)²⁷¹. Зокрема, у КДС помічники могли бути одночасно й викладачами або служити за сумісництвом на парафіях. Це можна пояснити тим, що, на відміну від дореволюційних семінарій, кількість учнів була невеликою, тому не потребувала надмірних зусиль від помічників інспектора. На відміну від Статуту (§ 66–67)²⁷², у Положенні не передбачалася посада духівника семінарії, проте його обов'язки — сповідь учнів, проведення бесід з ними й звершення богослужінь у семінарському храмі — розподілялися серед інших викладачів КДС²⁷³. Також була відсутня посада почесного наглядача з господарчої частини (§ 82–86)²⁷⁴, яким до революції могла бути особа з дворянського стану, почесних громадян чи купців. Очевидно, це було пов'язано з тим, що семінарія як приватний церковний заклад перебувала на утриманні єпархії та не могла офіційно користуватися підтримкою сторонніх осіб.

Дещо відрізнявся від дореволюційних часів і склад Правління семінарії. За Статутом, до Педагогічного зібрання, крім ректора й інспектора, входили три члени з викладачів і два члени з єпархіальних священнослужителів, яких затверджував місцевий єпископ (§ 92)²⁷⁵. Проте за Положенням, туди входили усі викладачі. Цей порядок виявляється більш демократичним і, можливо, відповідав офіційним ідеологічним установам. Хоча варто враховувати, що викладацький склад семінарії в радянські часи не був надто великим. Що ж стосується складу Розпорядчого зібрання, то він зовсім не відрізнявся (§ 94)²⁷⁶, якщо не брати до уваги відсутність у радянські часи посади почесного наглядача.

Отже, у субординації церковним органам влади духовні семінарії в СРСР йшли за моделлю, закладеною в Російській імперії. Це була вертикаль Священний Синод — Учебний комітет — єпархі-

альний архієрей. У своїй структурі та функціях керівних органів і педагогічних працівників вони також відтворювали дореволюційні зразки й орієнтувалися на добре відпрацьовані механізми. Це підтверджується порівняльним аналізом Положення 1946 р. та Статуту 1884 р. Навіть у тих випадках, коли якісь норми не були прописані в Положенні, церковні ієрархи застосовували відповідні позиції Статуту, що вже мали силу вкоріненої традиції. Певних модифікацій зазнали лише ті дореволюційні норми, які не узгоджувалися з новою дійсністю. Зокрема, були відсутні посади духівника семінарії та почесного наглядача за економічною частиною, відмінялася заборона семінарським службовцям працювати за сумісництвом, до роботи Педагогічного зібрання допускалися усі викладачі.

Разом з тим важливим фактором у функціонуванні духовних семінарій у радянську добу стало існування при всесоюзному уряді Ради у справах РПЦ та її уповноважених на місцях. Формально церковні навчальні заклади не були підпорядковані державним органам, оскільки Церква була відокремлена від держави. За радянських часів була відсутня інституція, обов'язкова для дореволюційної моделі церковно-державних відносин, — наявність оберпрокурора. Проте на практиці радянські органи здійснювали значний вплив на перебіг процесів у середині семінарії та її комунікацію із зовнішнім світом. Діючи за межами правового поля та керуючись таємними інструкціями, вони робили так, щоб офіційні рішення ухвалювалися самим церковним керівництвом.

Питання, розглянуті в цій статті, не вичерпують трансформацій, яких зазнали духовні семінарії в Радянському Союзі. Подальшого дослідження потребують такі аспекти життєдіяльності цих закладів, як формування контингенту слухачів, організація навчального процесу, внутрішній уклад тощо. Ці речі окреслюють перспективу майбутніх розвідок.

²⁷¹ Устави православных духовных семинарий... С. 15.

²⁷² Там же. С. 29.

²⁷³ Більше про виховну складову КДС див.: Митрофан (Божко), ієром. Культурно-виховні заходи... С. 193–196.

²⁷⁴ Устави православных духовных семинарий... С. 31–32.

²⁷⁵ Там же. С. 33.

²⁷⁶ Там же. С. 37.

ДОДАТОК

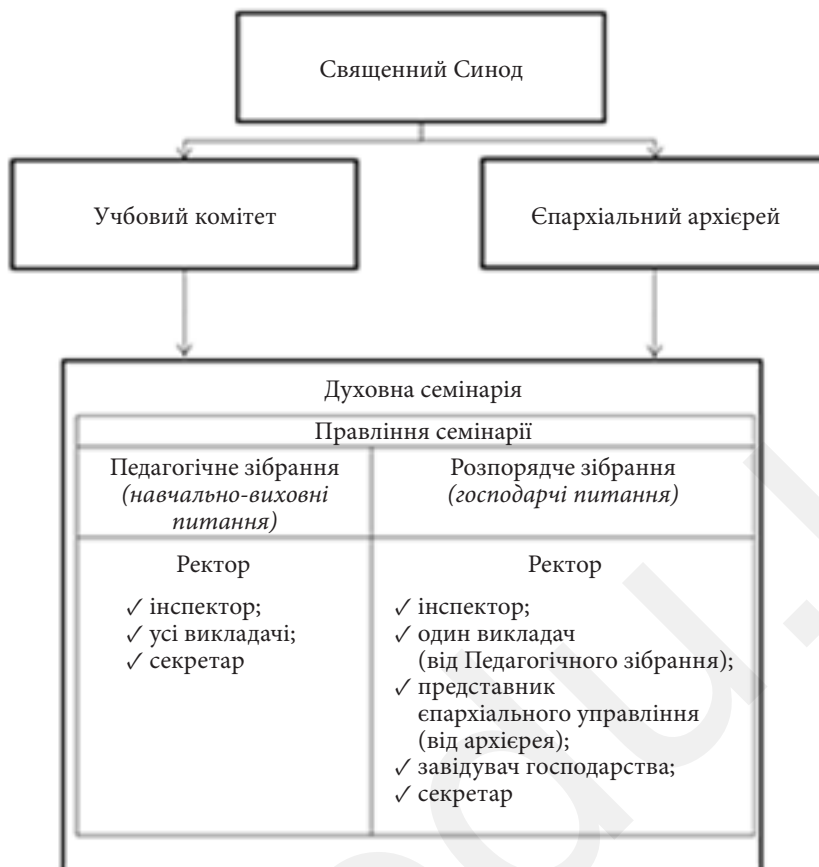


Схема 1. Структура духовної семінарії в системі церковної субординації за Положенням 1946 р.

REFERENCES

- Adelgeym, P. (2010). *Svoimi glazami: povest v trekh chastyakh*. Moscow: Krestovozdvizhenskoe maloe pravoslavnoe bratstvo [in Russian].
- Aleshin, A. A. (2014). Problemy razvitiya dukhovnogo obrazovaniya na stranitsakh «Zhurnalа Moskovskoy Patriarkhii» v period Velikoy Otechestvennoy voyny i pervye poslevoennye gody. 1943–1948 gody. *Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta*, 8 (337). *Istoriia*, 59, 79–87 [in Russian].
- Bozhko, Mitrophan (2020). Kyivska dukhovna seminariia 1946–1947 rr.: obstavyny vidkryttia ta pershyi navchalnyi rik. *Trudy Kyivskoi Dukhovnoi Akademii*, 33, 186–196 [in Ukrainian].
- Bozhko, Mitrophan (2020). The Kyiv Theological Seminary in 1947–1960: A Brief Introduction to Further Study. *Theological Views*, 53, 723–742 [in English]. <https://doi.org/10.46825/tv/2020-3-723-742>
- Bozhko, Mitrophan (2021). Kulturno-vykhovni zakhody u Kyivskii dukhovnii seminarii v radianskyi period yii isnuvannia (1947–1960 rr.). *Kyiv i kyiany. Materialy shchorichnoi naukovy-praktychnoi konferentsii*, 13, 193–196 [in Ukrainian].
- Bozhko, Mitrophan (2024). Personalnyi sklad administratyvno-vykladatskoi korporatsii Kyivskoi dukhovnoi seminarii 1947–1960 rr.: biohrafichni materialy. *Trudy Kyivskoi Dukhovnoi Akademii*, 40, 128–158 [in Ukrainian].
- Kail, M. V. (2022). (Vos-)sozdanie rossiyskoy vysshey dukhovnoy shkoly v kontekste realizatsii diplomaticheskoy missii Moskovskoy patriarkhii poslevoennogo perioda. *Vestnik Permskogo universiteta. Istoriya*, 4(59), 81–91 [in English]. <https://doi.org/10.17072/2219-3111-2022-4-81-91>
- Kataev, A. M. (2006). Dukhovnye shkoly Russkoy Pravoslavnoy Tserkvi v 1943–1949 godakh. *Vestnik tserkovnoy istorii*, 1, 176–190 [in Russian].
- Konyukhov, D. A. (2011). Pravoslavnoe obrazovanie v Rossii posle 1917 g. i v SSSR. *Chelovek i obrazovanie*, 2 (27), 50–54. [in Russian].

- Matyushin, S. (2001). Dukhovnoe obrazovanie v Rossii pri N. Khrushcheve (1954–1964). *Tserkov i vremya*, 1 (14), 296–322 [in Russian].
- Olitskyi, V. (2022). Education and Everyday Life of Students of Kyiv Theological Seminary (1947–1960). *Eminak: Scientific Quarterly Journal*, 2(38), 147–159 [in Ukrainian]. [https://doi.org/10.33782/eminak2022.2\(38\).587](https://doi.org/10.33782/eminak2022.2(38).587)
- Onishchenko, A. B. (2024, August 30). *Sovet po delam Russkoy Pravoslavnoy Tserkvi pri SNK (SM) SSSR. Pervye gody sushchestvovaniya*. Bogoslov.Ru [in Russian]. <https://bogoslov.ru/article/1415465>
- Pospelovskiy, D. (1996). *Pravoslavnaya Tserkov v istorii Rusi, Rossii i SSSR: Uchebnoe posobie*. Moscow: Bibleysko-bogoslovskiy institut sviatogo apostola Andreyana [in Russian].
- Pospelovskiy, D. V. (1995). *Russkaya pravoslavnaya tserkov v XX veke*. Moscow: Respublika [in Russian].
- Shkarovskiy, M. V. (1999). *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov pri Staline i Khrushcheve (Gosudarstvenno-tserkovnye otnosheniya v SSSR v 1939–1964 godakh)*. Moscow: Krutitskoe Patriarshee Podvore [in Russian].
- Shkarovskiy, M. V. (2010). *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v XX veke*. Moskva: Veche [in Russian].
- Shlikhta, N. V. (2008). «Poserednytska» rol Rady u spravakh Rosiiskoi pravoslavnoi tserkvy (na materialakh Ukrainskoi RSR, 1943–1965 rr.). *Naukovi zapysky NaUKMA: Istorychni nauky*, 78, 39–45 [in Ukrainian].
- Shlikhta, N. V. (2011). *Tserkva tykh, khto vyzhyv: Radianska Ukraina, seredyna 1940-kh — pochatok 1970-kh rr.* Kharkiv: Akta [in Ukrainian].
- Starodub, A. V. (2005). Akademiia v ostanni roky svoho isnuvannia (1919–1923). *Natsionalnyi Universytet Kyievo-Mohylianska akademiia. Naukovi zapysky*, 35, 66–78 [in Ukrainian].
- Starodub, A. V. (2010). Statut Kyivskoi Pravoslavnoi Bohoslovskoi Akademii (1920–1924). *Trudy Kyivskoi Dukhovnoi Akademii*, 12, 253–258 [in Ukrainian].
- Starodub, A. V. (2024, August 10). *Kyivska pravoslavna bohoslovska akademiia (1920–1924): vykladatskyi sklad, kontynhent studentiv, osoblyvosti funktsionuvannia*. Academia.edu [in Ukrainian]. <https://www.academia.edu/34929262/>
- Tsypin, V. (1997). *Istoriya Russkoy Tserkvi 1917–1997*. Moskva: Izdatelstvo Spaso-Preobrazhenskogo Valaamskogo monastyrya [in Russian].
- Voinalovych, V. A. (2005). *Partiino-derzhavna polityka shchodo religii ta relihiinykh instytuttsii v Ukraini 1940–1960-kh rokiv: politolohichnyi dyskurs*. Kyiv: Svitohliad [in Ukrainian].
- Yakovchuk, V. (2014). Kyivska dukhovna seminariia u 1918–1919 rr. *Trudy Kyivskoi Dukhovnoi Akademii*, 21, 147–148 [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції: 28.09.2024 р.
Дата схвалення до публікації: 15.10.2024 р.



Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)